

7. Масол Л. Особливості впровадження програми “Мистецтво” у контексті предметно-інтегративної освіти // Початкова школа. – 2004. – №3. – С. 42 – 44.

8. Мистецтво. 1 – 2 класи // Програми для середніх загальноосвітніх шкіл. – К., 2001. – 296 с.

9. Пічкур М. Педагогічне керування формуванням художнього сприйняття школярів // Мистецтво та освіта. – 2003. – №4. – С. 14 – 16.

10. Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти // Рідна школа. – 2005. – №1. – С. 65 – 69.

11. Рудницька О. Інтегративні зв'язки у викладанні предметів художньо-естетичного циклу // Рідна школа. – 2002. – №4. – С. 40 – 43.

12. Сова М. Інтеграція художньо-естетичних знань у сучасній парадигмі освіти // Рідна школа. – 2003. – №3. – С. 30 – 32.

Лариса Костюк, старший викладач кафедри культурології та українознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ЕТНОГЕНЕЗ ЯК КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті досліджено становлення ментальності українців у етногенезі, тобто почуття цінності та цілісності власного єднання з іншими членами спільноти. Обґрунтовано особливості формування українського етносу через вивчення різних концепцій, що є необхідним для встановлення часово-просторового проміжку дослідження.

Постановка проблеми. Проблема дослідження філогенетичних закономірностей формування та функціонування основних ментальних ознак та настанов українців нерозривно пов'язана з культурно-історичним контекстом етногенезу українського етносу. *Етнічна ментальність* – це не просто потреба самовираження, а певна необхідність у межах етнотериторіального і етнокультурного середовища. Вона формується залежно від природного та соціального довкілля етнічної спільноти і сама, своєю чергою, їх формує, постаючи складноозначуваним елементом соціокультурної динаміки. Ментальність є однією з суттєвих ознак етносу, поряд з мовою чи специфічною культурою. Генетична *природа ментальності* визначається адаптаційними властивостями та здібностями *суб'єктів* у межах етнічного культурного простору.

Аналіз досліджень. Актуальність виокремлення *логіко-дискурсивного опосередкування етногенезу* як такої сукупності історичних явищ і процесів, що визначають зміст та форми життєтворчості етносів, репрезентовано у праці М. Степика “Буття етносу”. Розуміючи культуру як спосіб буття певного етносу, вчений робить висновки, що “носіями етнічності можуть бути або широкі маси народу (звичаї, обряди, фольклор, стереотипи поведінки тощо), або етнічна еліта

(символи цього буття), або й ті, й інші” [10, 36]. Тобто, саме ці елементи життя є тим *етнознаком*, що відрізняє один народ від іншого. Іншим етнознаком є “символи буття народу, його відношення до реального змісту життєвих подій, що конститується у менталітеті даного етносу” [10, 37].

Певною альтернативою розуміння етногенезу можна вважати концепцію стадійної парадигми цивілізаційного процесу, яка розроблялася з середини XVIII ст., а радянськими дослідниками – у XX ст. (Е. Березін, Л. Васильєв, О. Генінг, І. Дьяконов, В. Ільющечкін, Г. Мелікішвілі, О. Тюменєв та ін.) [10, 73]. Важливою рисою цієї концепції є розуміння етногенезу як природного та соціального процесів, з одного боку, та взаємозв'язку буття і діяльності – з іншого.

Російський етнолог Л. Гумільов у своїх працях [3], [4] висвітлює проблеми антропосфери, структури, виникнення та життя етносів і розглядає процес становлення та буття народів як явище природи – біосфери. Вирішального значення у його теорії набуває принцип “пасіонарності” як етноутворюючого чинника.

Метою нашого дослідження є відображення процесу формування та функціонування ментальності українців як *дієво-нормативного феномену культурно-історичного розвитку ет-*

ЕТНОГЕНЕЗ ЯК КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

носу. Вивчення різних концепцій українського етногенезу є необхідним для встановлення часово-просторового проміжку дослідження.

Виклад основного матеріалу. Упродовж XIX – XX ст. у контексті дослідження етногенезу українського етносу обговорювалося питання спадкоємності Києворуської держави. Зокрема, це дискусія між М. Максимовичем та російським істориком М. Погодіним відома у науці як позиція “автохтоністів” та “міграціоністів”. М. Погодін стверджував, що після навали Батия мешканці Києва і Середнього Подніпров’я були винищені, а залишки переселилися до Ростово-Суздальської землі. Їхні землі заселили переселенці з Галичини і Волині. Тобто згідно з даною концепцією, саме росіяни є творцями і нащадками Києворуської держави і культури. На противагу даній теорії, М. Максимович у своїх працях доводить, що Київське Подніпров’я було центром української (або малоросійської) мови, культурних та соціально-політичних процесів X, XI, XII століть. За М. Максимовичем, окремішність і самостійність української мови відповідає окремішності українського етнотипу, який веде початок з давніх часів, а знайшов своє завершення у добу Хмельниччини.

М. Грушевський назвав полеміку Максимовича з Погодіним “найбільш блискучою апологією української самостійності” [2, 141]. Він розгортає свою концепцію етногенезу українського етносу через розв’язання питання про те, які племена стали його основою. У статті “Спірні питання староруської етнографії” дослідник підкреслює важливе значення Київської держави, вважаючи її найбільшою Українською державою, що охопила всі етнічні землі. Звідси, на його думку, ведуть свій початок наше право, писемність, мистецтво, державне і релігійне життя, ментальність. “Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутися, скрізь видні і невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тієї епохи, від якої починається наше національне буття, – до цієї доби Володимира Великого, до його держави” [1, 92]. Наступним важливим періодом етногенезу М. Грушевський вважає козаччину, яку він пов’язує зі старою Руссю. Політичні межі Гетьманщини, на його думку, “нічого не значили супроти однастайности етнографічної території” [1, 218]. У цьому питанні М. Грушевський, ведучи полеміку з офіційною російською наукою, яка хоч і визнавала певний зв’язок з старою Руссю, та “виводила козаків від Чорних Клобуків чи інших турецьких насильників”, вважає козаччину суто місцевим, а не чужим, прийшлим елементом [1, 215]. Скасування гетьманства і заведення загаль-

нодержавних порядків Росії фіксувало, на думку дослідника, закінчення козацької доби. З того періоду “малоросійська історія” на певний час входить у русло “загальноросійської” історії, але зберігаючи свою етнічну самобутність. У своїх працях М. Грушевський довів безперервність українського етногенезу від Київської Русі через Галицько-Волинську, Литовсько-Руську та козацьку держави аж до XX століття та обґрунтував позицію вічності етнічних категорій, зверхності національних інтересів над класовими, яка трактувалася радянською наукою як “буржуазно-націоналістична пропаганда”.

Український етнос формувався на обширній території об’єднаних спільними інтересами племен, що її населяли, подібних за мовою, способом господарювання, звичаями, традиціями. Розвиток культури і господарської діяльності спільноти стимулює зародження і подальший розвиток етнічної ментальності, що виражається у ще не зовсім усвідомлюваних для самого суб’єкта зв’язках. Важливу функцію має також релігійна особливість ментальності. З появою світових релігій, потрапляючи на специфічну етнічну основу, відбувається “проникнення” народним духом при збереженні догматів. Ситуація “двовір’я”, що склалася у Київській Русі, була діалогом язичницької та християнської свідомості, тривала до XII ст. і привела до освоєння християнської культури з метою укорінення її в ґрунт слов’янського киеворуського менталітету.

Оригінальну концепцію етногенезу українців створив В. Липинський. Вважаючи, що основним поштовхом до процесу державотворення на слов’янському ґрунті була присутність чужих расових елементів, він пише у своїх “Листах до Братів-Хліборобів”: “На руїнах попередніх розложених державних організмів почалася організація нової охлократичної держави, опертої на сили неосілих, не володіючих землею, а живучих тільки з дані і здобичі – князівських дружин” [6, 317]. Завдяки їм відбулася уніфікація і організація держави. Однак, на думку дослідника, ці варязькі охлократи не зуміли осісти і покласти основу класократії і тому створена ними держава була знищена державою східних кочовиків. Як стверджує В. Липинський, тільки на Заході в Галичині, а пізніше у Литві розпочалася “класократизація осідаючих в землю варязьких нащадків” [6, 319]. Але ці органічні основи Руської нації не дійшовши до повного розвитку, опинилися під натиском ворожих сил: московської охлократії зі Сходу і польської демократії із Заходу [6, 319]. Інкорпорація українських земель до Польщі спричинила, на думку дослідника, деморалізацію та розклад

руської нації. Замість неї почала народжуватися та кристалізуватися нова нація – українська з нових рицарських елементів класократичної і монархічної козащини [6, 387].

Головне в українському козацтві – їх соціальні функції щодо всього народу. Саме через ці функції козаки міцно з'єдналися зі субстратом українського етносу і надали цьому етносу ментальної ознаки козацтва. Виконуючи функцію опори православної церкви, козацтво поступово проникло в усі сфери життєдіяльності українства, формуючи таку нову ментальну якість, як *козацькість*. Доцільно виокремити такі напрями цього процесу: по-перше, козацтво постало, як захисник переважної більшості українського народу – селянства; по-друге, козацтво здійснює активну підтримку розвитку української духовної самобутності; по-третє, в козащині український народ, виділивши з-поміж себе найбільш активний елемент, утворив свою аристократію. Отже, географічне і геополітичне становище України на межі християнського Заходу та мусульманського Сходу, на розмежуванні католицизму і православ'я, на кордоні зі Степом зумовило те, що її народ сформувався як козацький народ [8, 183].

У 1964 році у Парижі вийшла книга М. Чубатого “Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” [11]. Автор вважає себе прихильником концепції М. Грушевського та стверджує, що кожний із трьох східнослов'янських народів – український, російський і білоруський, формувалася цілком окремо з етнічного субстрату того населення, яке жило на нинішніх територіях цих трьох націй принаймні від доби неоліту [11, 158]. М. Чубатий вважає, що “найраніше з-поміж трьох східнослов'янських народів почав формуватися народ русинів-українців на просторі степової та лісостепової смуги на північ від Чорного моря, по обох сторонах середнього та долішнього Дніпра” [11, 159].

Починаючи від 30-х р. XX ст., концепція М. Грушевського та його послідовників засуджується, а в основу історичних та етнографічних курсів лягає нова схема, що заснована на ідентифікації понять “Русь” і “Росія”. У монографії сучасного дослідника Я. Ісаєвича “Україна давня і нова” наведено приклад одного із перекладів “Повісті временних літ”, у якому слова “положити ряд межю Русью і Грекі” (тобто між Руссю і Грецією) перекладено як “установить договор между греками и русскими” [5, 28]. Склалося історично, що у російській мові і тепер від слів “Русь” і “Росія” утворюється один прикметник “руський”, а слово “Русь” вживається не тільки в його історичному значенні, а також як синонім сучас-

ної Росії. Разом з тим, слова “древнерусский” і “руський” сприймаються як визначення одного і того ж народу на різних етапах його розвитку, а відмінність слів “давньоруський” та “український” створює враження, що мова йде про різні народи. Я. Ісаєвич має рацію, стверджуючи, що у радянській науці офіційного статусу набула помилкова термінологія, яка не відображала реального стану справ і яку запозичили також західноєвропейські та американські автори при перекладі [5, 29]. У книзі “Україна давня і нова” Я. Ісаєвич подає загальну схему етногенезу українців, яку розпочинає з другої половини III – початку II тис. до н.е., коли на теренах Східної і Центральної Європи були поширені племена шнурової кераміки. Дослідник вважає, що це були праукраїнські племена та зазначає, що хоча у подальшому етногенезі праукраїнських племен істотну роль відіграв синтез слов'янських племен з іранськими і тюркськими, однак не слід переоцінювати ці домішки. За концепцією автора, далі в VI – VII ст. утворюються спілки східнослов'янських племен, що переростають у князівства. Автор вважає ці утворення не тільки державними, але й етнічними [5, 34]. Далі, за схемою Я. Ісаєвича, в VII – VIII ст. у Середній Наддніпрянщині формується протодержавне утворення з назвою Русь, і у IX – XII ст. практично всі східнослов'янські племенні союзи і племена входять до складу держави, яку почали називати Київська Русь. Оскільки Середня Наддніпрянщина була ядром Київської Русі, то назва “Руська земля” поширилася на всю територію, підпорядковану Києву. Слушною, на наш погляд, є думка автора, що зміцнення адміністративного апарату, поширення церковнослов'янської мови як літургійної, так і писемної, поява ідеології, спрямованої на захист єдності володінь, – усе це вело до певної етнічної консолідації населення, насамперед його верхівки, у межах усієї держави. Поряд з цим відбулася і регіональна консолідація споріднених груп племен, зумовлена природними, економічними і культурними зв'язками. Тому немає сенсу говорити про завершення формування, а тим більше про монолітність давньоруської народності [5, 35]. Важливим також є висновок вченого, що український етнос формувалася всупереч політичній роз'єднаності (“феодальній роздробленості” XII ст.), а не завдяки їй. Це було, на думку Я. Ісаєвича, продовженням консолідаційних процесів, досить інтенсивних упродовж попереднього періоду. Подальший перехід українських земель під владу іноземних держав означав втрату політичних центрів і тоді репрезентантом етнічності стає церква, яка забезпечує зв'язок із культурою Киї-

вської Русі. Національно-культурний розвиток українського народу не був безперервним: після початкового спалаху культурної творчості прийшов, спричинений іноземним поневоленням спад, його змінило культурне і національне відродження доби братств, Острозької та Києво-Могилянської академії, і знову неминучим виявилось нове сповільнення розвитку. Культурне відродження XIX – XX ст. було перерване трагедією 30-х рр. XX ст. і наступних десятиріч. Дослідник впевнений, що одним з чинників культурно-національного відродження, що завжди йому передувало, було зацікавлення своїми історичними коренями [5, 37].

Заслуговує на увагу праця М. Михальченка “Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи” (2004) [7], в якій у контексті українських етногенетичних процесів автор вводить поняття етнічної та політичної цивілізації. Зокрема він стверджує, що українська цивілізація зароджувалася як етнічна, вона вбирала у себе частину населення Київської Русі (так званої Внутрішньої Київської Русі в інтерпретації дослідника), частину народів, які жили на її території після хвилі переселення народів, а також тих людей, які приходили на землі України і вважали себе її населенням. “У формі етнічної цивілізації вона існувала у періоди, коли не мала державності” [7, 277]. Українська політична цивілізація існувала лише в періоди повноцінної державності України. М. Михальченко, аналізуючи політичні та етногенетичні процеси, що мали місце у Київській Русі упродовж XI – XII ст. та оцінюючи розпад Київської Русі не тільки ідеологічно, а й історично, визначає датою поділу її на Україну, Володимиро-Суздальську землю та Білу Русь період 1072 – 1103 рр. Слушним є висновок, що коли йдеться про фактор території народу, походження його держави, то важливо брати до уваги не тільки етнічне походження, але і його етнічне оточення, історію самого народу та його зв’язків з іншими народами. Зовнішній світ стає частиною внутрішнього світу етносу, зумовлюючи своєрідність його сприйняття реальності й орієнтації у ній. Внутрішній світ новонароджуваного етносу – українського – поступово набуває автономності від інших частин давньокиївського слов’янського етносу, дедалі більше стає специфічним, набуває рис унікальності, які прямують до національної ідентифікації: “ми” – “вони”. Найповніше внутрішній світ нового етносу фіксується у “матеріально-ідеальній формі буття духа – мові, національному характері, самосвідомості” [7, 282].

Н. Скотна у праці “Особа в розколотій цивілі-

зації: освіта, світогляд, дії” (2005) [9], говорячи про основні фактори самовизначення особистості у сучасній українській цивілізації, наголошує, що вивчення способу життєвого шляху особистості дає можливість виявити сталі типи організації життя з урахуванням впливу минулого досвіду життєдіяльності індивіда в умовах, дещо відмінних від нинішніх. “Позиція особистості, людини є її суттєвою характеристикою як суб’єкта, що організує власне життя, обирає свій життєвий шлях. І хоч життєвий шлях кожної людини індивідуальний і неповторний, можна говорити про типові особливості життя представників одного класу, соціальної верстви, професійної групи, одного покоління (*а також етнічної спільноти* – К.Л.) [9, 246].

Висновки. Процес формування етносу – етногенез – процес природний. Найважливішим у ньому є почуття цінності та цілісності власного єднання з іншими членами спільноти. Жоден з чинників формування, взятий сам собою, не є абсолютно необхідним, але всі вони, взяті разом, сприяють становленню етнічної ментальності як усвідомлення кожною особою приналежності до певної спільноти, її оригінальної, неповторної і самобутньої культури. Майже одночасно з виникненням етнічної спільноти формується “відчуття приналежності”, що є первинним нерозвинутим елементом етнічної ментальності. Залежно від історичної ситуації розвиток етнічної ментальності може сповільнюватися чи прискорюватися. У процесі пізнання навколишнього світу розвивається перша форма етнічної ментальності – усвідомлення себе як протилежності всьому світу, яке виливається у прагнення утвердити своє “Я”, такі як: певна генетична єдність, єдність території, типу ландшафту і способу існування у тому чи іншому оточенні, єдність історичної долі, спільність господарської діяльності, єдність культури та її визначальних елементів, таких як релігія, духовні цінності, мова, звичаї тощо. У наступний період існування етнічна ментальність набуває форми усвідомлення членами спільноти своєї етнічної співналежності. Не просто фіксується факт етнічної приналежності індивіда, а й передбачається прийняття етнонаціональних цінностей – мови, культури, території, а на вищому рівні – причетність до історичної долі свого етносу.

Менталітет виступає як дієво-нормативний феномен етногенетичних процесів, оскільки в етногенезі формуються два взаємозалежні способи функціонування етнічної ментальності: перший як усвідомлення етноформ власної протилежності усьому світові з метою утвердження самості; другий як усвідомлення етнічної співналеж-

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ ШІСТДЕСЯТНИКІВ (ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

ності і прихильності до етнонаціональних культурних цінностей.

1. Грушевський М. Духовна Україна / Михайло Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 560 с. – (Збірник творів).

2. Грушевський М. “Малоросійские песни” Максимовича і століття української наукової праці / Михайло Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1 – 4.

3. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л.: Наука, 1990. – 278 с.

4. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 496 с. – (2-е изд. испр. и доп.).

5. Ісєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографія і політологічний аспект / Ярослав Ісєвич // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.

6. Липинський В. Листи до братів-хлібо-

робів про ідею українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с. – (2-е вид.).

7. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Михальченко. – Дрогобич – К.: “Відродження”, 2004. – 488 с.

8. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Нельга. – К.: “Тандем”, 1997. – 368 с.

9. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Надія Скотна. – Львів: Українські технології, 2005. – 348 с.

10. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи / М.Т. Степико – К.: Тов. “Знання”, КОО, 1998. – 250 с. – (філософсько-методологічний аналіз).

11. Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / Микола Чубатий. – Нью Йорк – Париж: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобод України, 1964. – 159 с.

Уляна Міщук, викладач кафедри української мови

Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ ШІСТДЕСЯТНИКІВ (ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглянуто особливості поетичного дискурсу шістдесятників. На основі контекстуального опрацювання творчості Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського запропоновано модель ідеографічного словника мови письменника.

Постановка проблеми. Будь-який дискурс не може існувати ізольовано. Його розглядаємо крізь призму адресованості, впливу на читача. Відтак це зумовлює актуальність проблеми інтерпретації поетичного тексту крізь призму авторської лексикографії.

Аналіз останніх досліджень. Проблему взаємозв'язку мови, культури, етносу порушували брати Грімм, В. фон Гумбольдт, О. Потебня. Їхні ідеї знайшли продовження у працях сучасних лінгвістів, зокрема М. Кочергана, С. Єрмоленко, В. Жайворонка, Л. Пустовіт, Н. Сологуб та ін.

Мета статті: на матеріалі поетичних текстів Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського окреслити групу номінацій з національно-культурним компонентом; запропонувати власну модель словника авторської мови.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття особливого значення набула проблема глибинних зв'язків між мовою й етносом, мовою і національною ментальністю. Найбільш яскраво національно-культурна специфіка мови виявляється на лексичному рівні. Індивідуальний лексикон письменника завжди був у полі зору лінгвістів. І цілком закономірним є той факт, що будь-яка національна лексикографія будується зазвичай довкола імен визнаних майстрів національної літератури.

Українська лексикографічна практика (маємо на увазі словники авторської мови) репрезентована небагатьма іменами. Найбільшим досягненням у цьому напрямі є “Словник мови Шевченка у 2-х т.” та “Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка у 3-х т.” Тому доцільним вбачаємо